

Martí de Viciàna:
*Libro segundo de la Crònica
de la ínclita y coronada
ciudad de Valencia
y de su reino*

Edició a cura de
Joan Iborra

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2013

*f*onts històriques valencianeS

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

Aquesta edició s'emmarca dins el projecte de la Universitat de València.
Departament de Filologia Catalana «La cultura literaria medieval y moderna
en la tradició manuscrita e impresa IV» (FF12009-14206)
finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

© Joan Iborra Gastaldo, 2013

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2013

Il·lustració de la coberta: Rafael Martí de Viciana,
Segunda parte de la Crónica de Valencia, València, 1564.

Disseny de la col·lecció: J.P.

Maquetació: Inmaculada Mesa

ISBN (Obra completa): 978-84-370-9116-7

ISBN (Libro segundo): 978-84-370-9117-4

Dipòsit legal: V-1371-2013

Impressió: Guada Impressors, S.L.

Armes, fets, llinatges

Introducció a la Crònica de València

Durant els primers anys del segle XVI, la societat valenciana es trobava en un punt de vera consolidació de les destacades manifestacions literàries del segle XV alhora que la insatisfacció social es manifestava enèrgicament a través de nombroses alteracions populars. La importància assolida per les lletres en la centúria anterior es veia sotjada per les tensions culturals procedents del intercanvi italià mentre la pesta mantenia una presència recurrent i activa. La successió d'episodis epidemiològics adquirí un compàs temporal calamitosos durant el primer terç de segle i assoliren un abast determinant en la gènesi de les Germanies. Malgrat aquesta deriva històrica, el clima estètic i ideològic provinent del Segle d'Or es mantenia íntegre alhora que s'albirava una barreja versàtil d'influències, de coneixements, d'utopies i d'afanys, en la qual ja eren presents els moviments socials que assenyalen i ajuden a explicar alguns dels camins històrics seguits posteriorment. En tot cas, aquesta classe d'oscil·lacions civils formaven part de la vitalitat creativa del País Valencià de llavors, tal com sol ocórrer a d'altres països i llengües.

Martí de Viciana és un historiador imbuït del seu temps i bon coneixedor de la historiografia grega i llatina. Sap usar les aportacions de la historiografia europea més pròxima, com la francesa i la italiana, alhora que aplica l'herència dels autors més importants de la cronística catalana medieval, tot i queixar-se de la manca d'antecedents cronístics valencians. Les històries de Jaume I, Ramon Muntaner, Pere el Cerimoniós, Bernat Desclot, Pere Tomic o Pere Antoni Beuter tenen una extensa cabuda dins la seua obra, així com d'altres crònics menors. La *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia* ocupa una bona part del protagonisme historiogràfic de la segona meitat del segle XVI al País Valencià i a la resta de la Corona d'Aragó. L'historiador escriví una notable crònica històrica amb voluntat 'integral' dividida en quatre volums amb la intenció de posar al dia els coneixements historiogràfics a partir d'obres escrites per *auctores de gravedad y auctoridad* com Tomic, Carbonell,

Beuter o Marineu Sícul, entre d'altres historiadors.¹ El fraccionament de la història en llibres especialitzats tenia per missió editar una *opera* general que presentés el País Valencià des d'una visió historiogràficament novedosa: la història del 'cap e mare' del regne d'ençà de la fundació, és a dir, la ciutat de València; la noblesa dominant —a l'entorn de tres-centes famílies— amb descripció d'origens, gestes, possessions, títols, etc.; la crònica històrica *stricto sensu* des de Garcia Ximénez, primer rei d'Aragó, fins a Felip I d'Aragó, fill de l'emperador Carles V, i finalment un volum especialment dedicat a la revolta social que somogué tot el País Valencià, Mallorca, Aragó i Múrcia: la Germania, un text que recollia, traduïts al castellà, més de dos-cents documents originals de la insurrecció, molts d'ells avui desapareguts, tant dels agermanats com dels mascarats. Segons manifesta l'historiador en las *Alabanzas de las lenguas*, editada l'any 1574, tota la crònica fou escrita originàriament en valencià i traduïda posteriorment al castellà.² Aquesta afirmació ha estat qüestionada els darrers anys per diversos autors entre els quals Germà Colón fa de notar que Viciàna «en la seua producció, ha pensat i escrit directament en castellà», segons ho tractarem dins el capítol dedicat a la intencionalitat de l'autor.³

A més de la crònica històrica, Viciàna és autor d'altres textos com el *Libro de nobleza, hidalguía, armas y blasones*, cosa que es desprèn de les referències incloses al *Libro segundo* de la crònica; el *Libro de recreación de los días calurosos de agosto*, del qual hom desconeix altra referència que la feta pel propi autor, i finalment el llibre de las *Alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*. De tota aquestes obres tan sols han sobreviscut tres llibres de la crònica històrica i l'opuscle de les *Alabanzas de las Lenguas Hebrea, Griega, Latina, Castellana y Valenciana* adreçat als jurats de la ciutat de València.⁴

¶¹ Viciàna manejava una ampla bibliografia d'obres de temàtica no necessàriament històrica que «revelava un horizonte de lecturas más vasto», vg. Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia / Martín de Viciàna; estudio preliminar e índices por Sebastián García Martínez*, València, Universitat de València-Departament d'Història Moderna, 1972-1983, p. 143.

¶² Martí de VICIANA: *Alabanzas de las Lenguas Hebrea, Griega, Latina, Castellana y Valenciana. Copilada por Martín de Viciàna y consagradas al Illustre Senado de la Ínclita y Coronada ciudad de Valencia*, Joan Navarro, València, 1574 (reeditada el 2002, estudi preliminar de Germà Colón, edició i transcripció de Joan Verdegall, Borriana, Ajuntament de Borriana, 2002), p. 68. Sobre la castellanització de l'obra de Viciàna, vegeu Joan FUSTER: *Llibres i problemes del Renaixement*, València-Barcelona, IIFV-PAM, 1989, pp. 134-137 i l'entrevista de Vicent S. Olmos i Evarist Caselles a Eulàlia Duran: «Entre la crònica

i la història: a propòsit de Rafael Martí de Viciàna (1502-1582)», *Saó*, monogràfic «Rafael Martí de Viciàna (1502-1582)», núm. 32, maig, pp. 26-29, entre d'altres. ¶³ *Alabanzas de las Lenguas*, op. cit., p. 14. ¶⁴ El *Libro de nobleza, hidalguía, armas y blasones* només el coneixem a través de la relació inclosa al *Libro segundo* de la crònica. Del *Libro de recreación de los días calurosos de agosto* tan sols es disposa de la informació que facilita Viciàna a las *Alabanzas*. Com ocorregué amb el *Libro primero* cap d'ells no ens ha estat llegat. Pérez Bayer li atribuï l'autoria del manuscrit d.III.2 existent a la biblioteca de El Escorial, de la qual se'n féu ressò Francesc Cerdà Rico, que la inclogué a las «Notas al Canto del Turia» publicades el 1578 dins l'obra de Gaspar GIL POLO: *La Diana enamorada: cinco libros que prosiguen los VII de Jorge de Montemayor*, ed. Antonio Sancha, Madrid, 1778, acabada d'editar l'any 1780, pp. 500-508. Aquesta confusió fou desfeta per autors com Rodríguez Condesa i Forner Tichell que l'atribuïren

Els llibres que forneixen la *Crònica de Valencia* esdevenen una font importantíssima d'informació històrica que cal valorar detalladament i positiva. Vicià pretén trametre la seua visió de l'univers que sorgeix a la llum durant el segle XVI, historiar la dinastia de Carles I, carament estimat pel cronista, de l'avi Ferran el Catòlic i del successor, Felip II, per als quals manté una lloança permanent que en el cas de l'emperador esdevé autèntica idolatria fins a fer-li escriure que «como el orden desta chrònica consiste en tratar un poco de cada uno, perdonará don Carlos por la breve summa que dél y de su vida escribiré, pues mis entrañas y devoción para su servicio son tales que Carlos tienen embuelto en mil partes».

La *Crònica de València* escrita per l'escriptor Rafael Martí de Vicià es una peça clau i indiscutible per entendre la història del País Valencià des d'una talaia privilegiada i distant, situada al darrer terç del segle XVI. Una llarga i densa obra necessitada de molts estudis que calibren bé la labor historiogràfica d'aquest autor.

APROXIMACIÓ BIOGRÀFICA A L'HISTORIADOR MARTÍ DE VICIANA

Rafael Martí de Vicià nasqué a Borriana el 24 d'octubre de l'any 1502 al si d'una família de la petita noblesa. Era nét de l'humanista Martí de Vicià el Vell, d'antiga tradició de servei a la corona i portantveus de general governador del riu d'Uixó ençà, altrament coneguda com governació de la Plana.⁵ D'aquest antecessor heretà, no només la seua afecció a la lectura de llibres d'Història, segons relata el

correctament al cavaller Martí de Vicià, avi del cronista. A parer de Ferrando, l'error d'autoria causà un problema de datació important per a l'humanisme valencià, atès que aquest manuscrit pertanyia al darrer terç del XV, error que fou perpetuat per historiadors com Rubió i Lluch, Martí de Riquer o Laureano Robles, vegeu Martí DE VICIANA: *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, Antoni Ferrando (ed.), Barcelona, Edicions del Mall, 1982, pp. 5-28. *Alabanzas de las Lenguas*, *op. cit.* ¶⁵ D'ençà que Rodríguez Condesa i Forner Tichell dedicaren sengles llibres a la figura del cronista Vicià, al primer terç del segle XX, l'estudi i evolució d'aquesta important nissaga ha quedat marginat dels estudis biogràfics actuals. L'any 2002 en què es commemorava el cinc-cents aniversari del naixement de l'historiador, es reeditaren aquests dos textos clàssics, a més d'una aportació parcial al coneixement familiar en un llibre col·lectiu, vg. Joan RODRÍGUEZ CONDESA: *Rafel Martí de Vicià (Estudi bio-bibliogràfic)*, València: 1911, (reedició amb pròleg i actualització del text a càrrec de Josep Palomero, Ajuntament de

Borriana, Borriana:2003); Vicente CASTAÑEDA Y ALCOVER: *Los cronistas valencianos*, Madrid: 1920; pp. 25-31; Vicente FORNER TICHELL: *Familia de los Vicià*, Valencia: 1923, reeditada per l'Ajuntament de Borriana i la Biblioteca Valenciana el 2002; J. M. DONATE: «Aportación al estudio de los Vicià», *Saitabi*, XV (1965), pp. 59-72; Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crònica...*, I, *op. cit.*; Antoni FERRANDO FRANCÉS: «De la tardor medieval al Renaixement: breu radiografia d'una gran mutació sociolingüística i cultural a través dels Vicià lletraferits», *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Vicià en el V centenari del seu naixement 1502-2002*, València-Borriana, Ajuntament de Borriana-Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 21-36; F. OLUCHA MONTINS: «Més documents sobre els Vicià», *Miscel·lània homenatge...*, *op. cit.*, pp. 219-272; Albert VENTURA RIUS: «Los Vicià en los padrones de riqueza de Vila-real», *Miscel·lània homenatge...*, *op. cit.*, pp. 351-360; Antoni FERRANDO FRANCÉS: «De la tardor medieval al Renaixement a través dels Vicià», *Caplletra*, 34 (2003), pp. 31-52..

mateix cronista, sinó també la seua biblioteca, o almenys una part dels manuscrits. Un llegat que contenia, entre d'altres còdexs, cròniques històriques del segle XV i traduccions catalanes d'Aristòtil, Aretí i Sèneca, atribuïdes al mateix Martí el Vell, conservats avui a la Biblioteca Nacional de Madrid i a la de l'Escorial.⁶

La tradició historiogràfica apuntava cap a uns orígens familiars lligats al bon rei Jaume I i a la conquesta del regne de València, segons la qual constaria l'arrelament a la vila de Borriana d'ençà de la conquesta cristiana. Joan II d'Aragó concedí el grau de noblesa a l'avi del cronista, Martí de Viciàna el Vell, segons consta en un privilegi datat a Calataiud el 28 de setembre 1461, confirmat el 15 de setembre 1542 per Carles I a les corts de Montsó. Posteriorment fou conseller i coper de Ferran el Catòlic.⁷ Segons Garcia Martínez, aquesta vocació de servei li permeté obtenir el nomenament de lloctinent de governador del regne de València de la governació del riu Uixó ençà, càrrec que en finir recaigué en el seu fill Rampston de Viciàna, oncle carnal del cronista.⁸ L'ambient procliu als clàssics i la proximitat als esdeveniments polítics d'un dels càrrecs més important del regne exerciren una influència decisiva en el devenir del cronista.⁹ Fos com fos que es produís la seua declarada afeció a la història, ha deixat documentada aquesta inclinació al pròleg del llibre tercer: «Desde mi infancia naturaleza me convidó a leer y entender en libros de aprovados scriptores, e vine por ello a aficionarme a la historia, de la qual propuse tratar y hazer otra». Llarga tasca la d'aquest historiador que ocupà *más de quarenta seis años* de la seua vida per a escriure l'obra completa. Alguns historiadors, tanmateix, han posat en dubte la veracitat d'aquestes afirmacions en observar que els llibres segon i tercer contenen una gran quantitat de referències corresponents als anys 1560 i 1564 en què esmenta la seua presència per aconseguir la documentació necessària per a la redacció de la crònica. Estranyament, n'apareixen ben poques anteriors a aquesta etapa. Tot i això, el mateix cronista contribueix a dotar de certesa la seua afirmació a l'epíleg a tota l'obra, contingut al final del llibre quart, en què manifesta que inicià els treballs el 1517, als quinze anys, i l'enllestí el 1566, el mateix dia en què s'acabà la impressió del *Libro quarto*:

Para referir las devidas gracias a nuestro señor Dios, que me ha conservado y porrogado los días de mi vida, con que llegasse al fin y cabo de la copilacion de la Crónica de

¶⁶ Hi ha edició actual d'aquestes dues traduccions, vg. Martí DE VICIANA: *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, Antoni Ferrando Francés (ed.), Barcelona, Edicions del Mall, 1982 i SÈNECA: *Llibre de virtuosos costums*, traducció de Martí de Viciàna, Jaume Riera (ed.), Barcelona, Edicions del Mall, 1987.

¶⁷ José María TORRES: «Advertencia al lector», *Segunda Parte de la Crónica de Valencia compuesta por Martín de Viciàna. Publícala nuevamente la Sociedad*

Valenciana de Bibliófilos, València: 1881, p. XII.

¶⁸ Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 28-29. ¶⁹ Vg. Joan RODRÍGUEZ CONDESA: *Rafel Martí de Viciàna...*, *op. cit.*; V. CASTAÑEDA Y ALCOVER: *Los cronistas valencianos*, *op. cit.*; Vicente FORNER TICHELL: *Familia de los Viciàna*, *op. cit.*; J. M. DOÑATE: «Aportación al estudio de los Viciàna», *op. cit.*; Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.* i *Miscel·lània homenatge*, *op. cit.*

Valencia que, a XXVII de setiembre año del nacimiento de nuestro salvador Jesuchristo de MD e XVII, propuse continuar hasta en este día de XVI de março MDLXVI que se pone el finiquito de mi deuda.

Malgrat que ha estat qüestionada aquesta afirmació de Viciàna, almenys resulta evident que una bona part de la seua vida corregué paral·lela a l'avenir culte, literari i de servei a la corona conreat per la família.¹⁰

Intitulat «magnífic senyor de Carabona», l'ascendència nobiliària dels Viciàna es remunta com a molt lluny a aquesta data del segle XV, malgrat les aspiracions de l'escriptor que perseguia el reconeixement de la jurisdicció alfonsina per a la propietat de l'alqueria de Carabona, vist que l'ordre de Sant Jordi d'Alfama exercia la jurisdicció civil i criminal, exceptuada la pena de mort i la mutilació de membres. L'alqueria fou comanda de l'ordre per donació de Jaume I i les rendes ascendien a prop dels 2.000 sous reials de València. D'acord amb aquests antecedents Martí de Viciàna plantejà un plet de jurisdicció que li fou negat per l'audiència de València el 1533 i el deixà tan sols amb la percepció de rendes o senyoria útil. La insistència en aquest dret li suposà la destitució del càrrec d'escrivà de Borriana i l'expulsió del terme municipal l'any 1549. Finalment, «endeutat i amargat», com el descriu Vicent Gil, vengué l'alqueria al senyor de Nules.¹¹ Les darreres recerques proven un probable origen aragonès vinculat a la ciutat de Terol, col·legit a partir d'un contracte de venda d'un violari de 10 de setembre 1467 on figura com a venedor «el noble Martí de Veciana, habitador de la ciutat de Terol».¹²

Segons alguns historiadors, Rafael Martí de Viciàna fou titulat doctor en ambdós drets, circumstància que no apareix documentada als llibres d'actes de l'Estudi General de València. Probablement realitzà algun curs de lleis abans de l'esclat de

¶¹⁰ Viciàna realitza aquesta afirmació dues vegades més, al pròleg del *Libro Segundo* on diu que «aunque la fatiga y trabajo hayan sido grandes, así en el cuerpo como en el espíritu, y con discurso de más de quarenta seis años, todo es poco pues es en servicio de tan illustre cavallería» i al *Libro Tercero* quan pretén justificar aquesta dedicació des de: «el tiempo de mi tierna edad tenia affición a la lición de la dulce historia»; vegeu un resum de la polèmica a Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, I, p. 46. Hem de tenir en compte, però, que dins les edicions del *Libro segundo* hi ha citats alguns documents datats en posterioritat a l'any 1566, com després tindrem ocasió de comprovar. ¶¹¹ Borriana argumentava que «la leal vila de Borriana té jurisdicció alta e baixa, mer e mixte ymperi en tot lo terme de aquella», vg. Magín ARROYAS SERRANO: «La jurisdicción señorial de Carabona en 1549:

ruptura entre Burriana i Rafael Martí de Viciàna», dins *Commemoració del XXX aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Burriana (1967-1997)*, Borriana, Ajuntament de Borriana, 2000, pp. 306-309; Regina SÁINZ DE LA MAZA LASOLI: *La orden de Sant Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals, 1990, pp. 38-39; Antoni FERRANDO FRANCÉS: «De la tardor medieval...», *op. cit.*, p. 30 i Vicent GIL VICENT: «Noblesa i poder senyorial al temps dels Viciàna (1461-1581)», Monogràfic sobre Rafael Martí de Viciàna, *Saó*, 32 (2002), p. 13. ¶¹² Vg. Antoni FERRANDO FRANCÉS: «De la tardor medieval...», *op. cit.*, p. 23; Juan CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN: «El testamento del gobernador Martí de Viciàna el Viejo y otros datos para la historia de Burriana», dins *Miscel·lània homenatge...*, *op. cit.*, pp. 49-62.

la Germania, tanmateix, la graduació en Dret no era obligatòria a l'època foral per exercir la professió de notari.¹³ Residí a la ciutat de València entre 1519 i part de 1520. Fou testimoni presencial de la Germania en el bàndol realista, vora el seu oncle Rampston de Viciana, successor de Martí de Viciana el Vell, avi del cronista, en el càrrec de portantveus. En esclatar la Germania es posà en contacte amb el seu oncle, responsable de reprimir la revolta a les comarques del nord del País Valencià. Posteriorment es traslladà a Dénia per ordre del governador, on residia el virrei, el comte de Melito, per a lliurar-li un memorial amb els detalls de les negociacions amb les poblacions antiagermanades. El nou de setembre de 1520 travessà les línies agermanades per arribar a Dénia en el qual viatge hagué de sortejar tota mena de dificultats si hem de creure la narració del cronista: «En este viage los trabajos y peligros que passé no fueron menores que si entrara a regonocer exército de los enemigos, porque a cada passo topava con hombres que preguntavan, ¿quién sois y a dónde vais? y assí fue bien necessario el favor de Dios y saber dissimular la respuesta para salvar la vida.»¹⁴

Al pròleg del *Libro tercero* adreçat a Ferran d'Aragó, arquebisbe de Saragossa, el cronista narra la mort del seu pare a l'església d'Alcanyís el dia de l'Ascensió de 1522 durant la celebració de la missa, a causa d'unes pertorbacions promogudes *por los comuneros alterados*, circumstància que el marcà profundament i el predisposà encara més contra els agermanats.¹⁵ Derrotada la Germania l'any 1522, s'assentà a la seua ciutat natal de Borriana on exercí la professió de notari i escrivà del batle de la vila entre 1533 i 1534. Documentalment, s'ha contrastat l'exercici d'aquesta activitat durant els anys 1554 a 1573 i 1576.¹⁶ Participà activament en la repressió de l'alçament dels moriscos d'Espadà de 1526, d'acord amb la redacció del *Libro tercero*: «Vi, a XXVI de julio año de MDXXVI, matar a mi lado, en el lugar de Villaelín, a mosén Joan de Ciurana, cavallero y capitán de Morella.»¹⁷

¶ ¹³ L'assassinat de Martí de Viciana, pare del cronista, degué significar un trasbals econòmic d'una importància tan cabdal per a la família que estroncà els estudis de Dret a València del jove historiador, cosa que no l'impedi posteriorment l'exercici del notariat, vg. Vicente GARCÍA EDO: «Prólogo», *III parte de la crónica del reyno de Valencia del año 1564 de Rafael Martí de Viciana*, Borriana, 1986, p. 11, citat per Albert VENTURA RIUS: «Los Viciana en los padrones de riqueza de Vila-real», dins *Miscel·lània homenatge...*, op. cit., p. 351. ¶ ¹⁴ Viciana també reproduceix el text de la lletra tramesa al virrei, vg. Martí DE VICIANA; *Libro quarto...*, op. cit., pp. 183-184. ¶ ¹⁵ Malgrat la relació dels fets aportada pel cronista, als arxius Municipal i Parroquial d'Alcanyís no consta cap apuntament sobre aquest succés, tot

i conservar-se els registres de defuncions del segle XVI de la parròquia, vg. Vicent FORNER TICHELL: *Família de los Viciana...*, op. cit., pp. 52-53.

¶ ¹⁶ Forner justificava la pèrdua dels protocols notariais de l'exercici del notariat de Martí de Viciana en l'incendi de l'arxiu de l'Ajuntament de Borriana i la desaparició de l'arxiu parroquial, vg. *ibidem*, pp. 222-224. Jaume J. Chiner localitzà un capbreu elaborat entre el 25 d'agost i el 12 de març de 1549 del qual en trascriu el preàmbul de 23 d'agost 1548, vg. Jaume J. CHINER: «A l'entorn d'un protocol de Rafael Martí de Viciana», *Anuari de l'Associació Borrianaenca de Cultura. Revista de recerca humanística i científica*, 5 (1994), pp. 45-58. ¶ ¹⁷ Vg. l'extensa documentació de Forner aportada per a l'esclariment d'aquesta participació, *ibidem*, pp. 119-121.

Participà en les corts de Montsó de 1542 com a síndic de Borriana, Vila-real i Ademús, on fou elegit taxador pel braç reial, encarregat pel general del Regne de l'administració d'un servei pecuniari fet al rei en aquelles corts. A les corts de 1557, realitzades a la mateixa ciutat, acudí de síndic en representació de Borriana. Fou elegit per examinar els recursos de la Generalitat, nomenat comptador per rebre raó de les percepcions dels clavaris i per assentar el dret del general de la sal. Diversos documents revelen la residència a Borriana del cronista en l'exercici del notariat, tot i que sovintejava els viatges a la recerca de notícies i subvencions per a redactar i imprimir la seua obra. Es casà dues vegades. La primera esposa fou Narcisa Tarragó, amb qui tingué vuit fills i de qui enviduà l'any 1559. Deu anys més tard, l'any 1569, maridà amb Àngela Uxor o Àngela Viciano, vist que el cognom de la segona esposa no roman clar documentalment. D'aquest matrimoni no hi hagué descendència, almenys contrastada. Viciano morí a Borriana durant el mes de maig de 1582, probablement el dia 21.

TRADICIÓ BIBLIOGRÀFICA I MANUSCRITA DE LA CRÒNICA DE VALÈNCIA

Els volums que integren la *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* ens han pervingut malgrat els entrebancs i les dificultats històriques patides per a reeixir exitosament, amb excepció del *Libro primero*, del qual no disposem de cap prova tangible que permetés asseverar-ne l'existència. De la crònica tan sols hi romanen aquests tres llibres dels quatre teòricament editats. El *Libro primero*, dedicat suposadament a la ciutat de València d'ençà que fou erigida, és conegut a través de les nombroses al·lusions incloses per Viciano als altres tres llibres cronístics. Tan sols hi existeix una referència de primera mà escrita per un escriptor català coetani de Viciano, Lluís Ponç d'Icard, autor del *Libre de las grandesas i cosas memorables de la antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona*, atès que aquí es perd el rastre bibliogràfic de la primera part. Amb uns arguments similars als usats per Viciano, Ponç d'Icard justifica vanament l'opció lingüística castellana per a la traducció de la seua obra, segons es desprèn de les afirmacions de l'autor contingudes al pròleg de l'edició castellana. Tanmateix, entre ambdues cròniques hi existeix una diferència substancial perquè d'Icard es conserva íntegre el manuscrit català original, editat l'any 1984 per Eulàlia Duran, que ja féu notar aquesta circumstància.¹⁸ Al *Libre de las grandesas* Lluís d'Icard descriu els bisbats de la diòcesi de Tarragona i en arribar al de València apunta:

¶¹⁸ Eulàlia DURAN Y GRAU: *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Barcelona, Curial, 1984, pp. 21-26 i 86-89.

El obispado de Valencia también fue sacado de la subjección que tenía al de Tarragona y hecho arzobispado por el papa Calixto el año del Señor MCCCCLV a suplicación del rey don Alonso de Aragón, y el obispado de Mallorca también fue sacado de la subjección del arzobispado de Tarragona y puesto en la del arzobispado que se hizo de Valencia. Del arzobispado de Çaragoça lo escribe el obispo de Gerona, en el libro primero, capítulo de la descripción de España mediterránea y Pedro Alcocer en el dicho capítulo XXXV. *Y del arzobispado de Valencia muy largamente lo escribe Martín de Veciana en la primera parte de la Historia de Valencia, donde ha puesto la bula de la nueva erection.*¹⁹

Tret d'aquest esment, no s'ha localitzat cap document complet o fragmentari, ni imprès ni manuscrit, que reproduísca qualsevol text del *Libro primero*, mancança que contrasta força amb les nombroses còpies manuscrites del *Libro segundo* dedicat a la noblesa, malgrat haver sigut el llibre més perseguit de la producció vicianesca.²⁰ La inexistència absoluta d'exemplars del *Libro primero* ha presentat dubtes raonables i fonamentats sobre si verament s'hi arribà a editar. Des de ben aviat fou un document cercat i cobejat pels estudiosos que esmerçaren un especial esforç per aconseguir alguna informació veraç sobre les dades d'edició, contingut, extensió, etc. Des de les primeres temptatives de reconstrucció, frustrades, de Josep Rodríguez al final del segle XVII fins al bibliògraf Borrull, que realitzà l'estudi de l'obra íntegra al segle XIX, cap iniciativa ha significat la recuperació del *Libro primero* ni la reconstrucció entera del *Libro segundo*, ni s'ha trobat cap document que confirme l'escriptura catalana dels manuscrits originals. Gregori Maians i el seu germà Joan Antoni ocuparen molt de temps i esforç per aconseguir els quatre volums de la *Crònica de València* de Viciana i només obtingueren una edició incompleta del *Libro segundo* i un exemplar del *Libro quarto*.²¹

Del *Libro segundo* es coneixen si més no, dues edicions originals i un quadern fragmentari encastat dins l'edició primera (1564, 1568, 1578), a més d'una represa de la segona estampació, feta a final del segle XVII o principi del XVIII. Hem convingut a designar aquestes quatre impressions amb les lletres *a*, *b*, *c* i *d*, d'acord amb la seriació tradicional de l'obra. Hi hem localitzat vint còpies manuscrites i quatre de fragmentàries, totes en versió castellana. En edicions impreses modernes, hi

¶¹⁹ *Ibidem*, pp. 74 i 116. Les cursives són nostres.

¶²⁰ Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 81-86. ¶²¹ Segons consta en una carta de Burriel a Maians, datada el 9 de maig 1749, i la contestació de Maians comunicant la rebuda dels dos exemplars datada el 28 de novembre 1749. Vg. Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 68. De Maians es coneix una carta de 13 de novembre 1759, escrita per Juan Heced, metge personal de Maians instal·lat a Museros, dirigida a Gregori Maians, on li donava notícia de l'existència d'un exemplar del *Libro primero*

que finalment no pogué aconseguir: «Por casualidad aquí en Museros, en casa del Escribano, ha estado estos días uno de Valencia, de aquellos que se dicen Escribientes, i me dijo que Vmd. buscaba el primer tomo de la historia de Viciana i que él sabía en dónde estaba; i añadió que el original auténtico del mismo tomo sabía en dónde paraba. Se lo digo a Vdm, por si le aprovechara la noticia», vg. Gregori MAIANS I CISCAR: *Epistolario I. Mayans y los médicos*, transcripció, notes i estudi preliminar de Vicent Peset, València, 1972, p. 378.

ha una reimpressió del segle XIX (1881), un facsímil de l'estampa de 1881 imprès l'any 1970, una altra còpia facsimilar universitària de la tercera i quarta edició feta l'any 1972, un facsímil de l'edició de 1881 impresa el 1980, una altra de fragmentària sobre Gandia de 1980 i una d'actual de 2007. Sebastià Garcia qualificava d'*angustiosa* la mancança d'exemplars del *Libro segundo* i això que hom comptava amb quatre edicions i un reguitzell de còpies manuscrites, majoritàriament del segle XVIII.²² Malgrat l'existència d'aquestes edicions, ni tan sols a través dels còdexs manuscrits coneixem a hores d'ara l'edició completa, tot i haver obtingut una difusió considerable, principalment a partir de còpies manuscrites del divuit.²³ Aquesta fortuna bibliogràfica, però, manté encara avui moltes zones ocultes, enigmes irresolts, dificultats de mena per reconstruir la trajectòria editorial i una manca atípica d'estudis sobre la matèria que incideix en la recerca negativament.

Del *Libro tercero* disposem d'una única edició de l'època (1564), d'una reimpressió moderna (1881), d'una de facsímil (1972), d'una reimpressió facsimilar de l'estampació de 1881 (1980), d'una edició de bibliòfil que conté el facsímil i la transcripció (1986), d'una fragmentària (1970), d'una edició crítica recent (2002) i tan sols dues còpies manuscrites.

Diferent fortuna seguí l'edició del *Libro quarto*, del qual només tenim notícia de l'edició barcelonina (1566), de dos estampacions en facsímil (1972, 1990), de quatre còpies manuscrites del segle XVII i d'una edició crítica actual (2005).²⁴

Molts i diversos autors han tractat del decurs bibliogràfic d'aquesta obra i des de ben antic. Nicolás Antonio ho féu a finals del segle XVII i continuaren la recerca d'altres autors pertanyents al brillant i efímer moviment de l'escola valenciana il·lustrada, al capdavant del qual s'hi trobava Gregori Maians, ajudat pel seu germà Joan Antoni. Onofre Esquerdo, Rodríguez, Borrull, Torres, Forner, Doñate, Sebastià Garcia Martínez, etc. han dedicat estudis al tema, a més d'una llarga nòmina d'autors i d'historiadors interessats pel devenir d'aquesta extensa i enigmàtica crònica.²⁵ A hores d'ara resulta evident que la labor de recerca realitzada

¶²² Vg. el capítol dedicat a les edicions del *Libro segundo* a Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 81-107 i Antonio MESTRE SANCHIS: *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del XVIII*, València, Universitat de València, 2000, pp. 217-284. ¶²³ Vg. Antonio MESTRE SANCHIS: *Historia, fueros...*, *op. cit.*, pp. 217-284 i Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 67-69. ¶²⁴ Vg. la descripció de les edicions i manuscrits de l'obra vicianesa a Joan IBORRA: «Notes per a l'estudi de la tradició bibliogràfica i manuscrita de la *Crònica de València* de Martí de Viciana», dins *Escriptors valencians de l'edat moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2004, pp. 79-92. L'edició crítica a Martí

DE VICIANA: *Libro cuarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, edició a cura de Joan Iborra, València, PUV, 2005. ¶²⁵ Vg. Nicolás ANTONIO: *Bibliotheca hispana nova*, II, Madrid, viuda i hereus de J. Ibarra, 1788, ed. facsímil, Madrid, Visor Libros, 1996, pp. 112-113, publicada inicialment a Itàlia l'any 1672, on es descriu només el *Libro quarto* malgrat que a la introducció a l'autor escriu *nempe quator libris scribens*; el seguí Josep Rodríguez: *Biblioteca Valentina*, València, impremta de V. Cabrera i J. T. Lucas, 1703-1747, ed. facsímil, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1990, pp. 327-329, el qual esmenava Antonio, afegia el títol del volum primer: *Fundación de la ciudad de Valencia y anales*

al llarg de les centúries ha permès que se'n feren moltes còpies manuscrites, atesa la dificultat intrínseca d'obtenir cap exemplar de l'obra impresa de qualsevol dels quatre volums. La gran quantitat de còdexs arribats del *Libro segundo* potser podria atendre a l'interès de nobles, erudits i bibliòfils del període il·lustrat per aconseguir una còpia estampada o manuscrita d'aquest llibre, sabuda la seua raresa i per tant l'elevat valor bibliogràfic i, lògicament, econòmic.²⁶

Fóra possible que la popularitat i difusió aconseguida per la crònica de Martí de Viciana, sobretot pel *Libro segundo*, signifiqui l'existència de més còpies manuscrites no descrites aquí. La nostra intenció ha estat elaborar un inventari de les edicions i manuscrits coneguts fins avui, amb la certesa absoluta que en aquesta recerca resta encara molt per dir i analitzar. Descrivim a continuació les edicions i manuscrits que hem entès a localitzar:

LIBRO SEGUNDO

- 1 a *Libro segundo de la Chrónyca de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno: copilada por Martín de Viciana: y endereçada al Illustríssimo señor don Carlos de Borja Duque de Candía, Marqués de Lombay, &...* Al frontis: «Impressa con licencia de la Sancta Inquisicion. Año de MDLXIII». Primera edició. Fins ara s'havia pensat que l'any 1564 era la data d'impressió real atès que aquest és l'any figura al frontis, tanmateix, no hom havia reparat en la inclusió d'una referència documental, dins el capítol de la família Cervelló, relacionada amb la venda de la torre del Rei d'Orpesa, datada el nou de febrer de mil cinc-cents seixanta-nou. Aquest factor obliga a qüestionar la informació inicial i retardar la data de impressió a dates posteriors a febrer de 1569. 56 ff., lletra

suyos, de trecientos años. Parte Primera, ressenyava els altres tres llibres inclosos, les *Alabanzas* i el *Libro de la Recreación de los días de julio* a més de donar notícia d'altres autors com Escolano, Llorenç Matteu, Esteve de Corbera, etc. que citaven Viciana elogiosament; posteriorment hi dedicaren els seus esforços Francisco Cerdà y Rico: *Notas al Canto del Turia...*, *op. cit.*, pp. 500-508; Justo Pastor FUSTER: *Biblioteca Valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Gimeno*, I, València, Imprenta y librería de José Ximeno. Frente al Miguelete, 1827, pp. 130-134; Francesc Xavier BORRULL: «Discurso sobre las diferentes ediciones, que se han hecho de la segunda Parte de la Crónica de la ciudad i Reino de Valencia compuesta por Martín de Viciana», contingut en 22 folis manuscrits redactats el 1820 i enquadernats en un volum de la Biblioteca Universitaria de València, sig. R-1-113; Tomás MUÑOZ ROMERO: *Diccionario bibliográfico-histórico de los antiguos reinos, provincias, ciudades villas, iglesias y santuarios de España*, Madrid, 1858, ed. facsímil,

Madrid, Ediciones Atlas, 1973, pp. 274-276; Antonio PALAU DULCET (ed. Julio Ollero): *Manual del librero hispano-americano*, VII, Barcelona, XXVI, reimpressió de la primera edició, Madrid, 1990, pp. 167-168, núm. 362.148. Més modernament s'hi dedicaren José María TORRES: «Advertencia al lector», dins *Segunda Parte de la Crónica de Valencia compuesta por Martín de Viciana. Publícala nuevamente la Sociedad Valenciana de Bibliófilos*, València, 1881, que reproduïx l'estudi de Borrull; Joan RODRÍGUEZ CONDESA: *Rafél Martí...*, *op. cit.*; Vicente FORNER TICHELL: *Família...*, *op. cit.*, pp. 181-332 i, finalment, Sebastián GARCÍA MARTÍNEZ: *Crónica...*, I, *op. cit.*, pp. 67-221. ¶²⁶ Segons Palau, «Las parte sueltas de esta célebre Crónica cuando se han presentado en comercio, 6 a 8 libras Inglaterra, 60 a 75 pts. en España (...) Hay que recordar que esto pasaba en los tiempos de gangas. Actualmente si se presentase un buen ejemplar se cotizaría por lo menos tres veces más», vg. Antonio PALAU DULCET (ed. Julio Ollero): *Manual...*, *op. cit.*, pp. 167-168, núm. 362.148.

Índex

<i>Armes, fets, llinatges. Introducció a la Crònica de València</i>	7
Aproximació biogràfica a l'historiador Martí de Viciana	9
Tradició bibliogràfica i manuscrita de la Crònica de València	13
<i>Libro segundo</i>	16
<i>Libro Tercero</i>	26
<i>Libro Quarto</i>	28
<i>A propòsit de les edicions del Libro segundo</i>	31
<i>Fortuna bibliogràfica del Libro segundo</i>	34
La <i>Crónica de la ínclita ciudad de Valencia y su reino</i>	42
<i>El Libro primero</i>	47
<i>El Libro segundo</i>	48
<i>El Libro tercero</i>	55
<i>El Libro quarto</i>	64
<i>Ideologia i intencionalitat</i>	68
<i>Llengua i estil</i>	75
Les fonts historiogràfiques d'Aragó i Catalunya <i>ante unionem</i>	81
<i>Antecedents historiogràfics</i>	83
<i>La renovació historiogràfica</i>	86
<i>Aragó i Navarra</i>	87
<i>El casal de Barcelona</i>	96
La nostra edició	102
Bibliografia	105

LIBRO SEGUNDO DE LA <i>CHRÓNICA DE LA ÍNCLITA Y CORONADA CIUDAD DE VALENCIA Y DE SU REINO</i>	135
<i>Censura y licencia del Sancto Officio de la Inquisición de Valencia para imprimirse y venderse la presente obra</i>	136
<i>Onofre Almudévar en alabaças de toda la Chrónica a modo de epílogo</i>	137
<i>Al illustríssimo señor don Carlos de Borja, duque de Candía, marqués de Lombay, etc.</i>	138
<i>Al illustríssimo señor don Carlos de Borja, duque de Candía, en alabaças del auctor y de su obra, mícer Oliver hazía este soneto</i>	141
<i>Al illustríssimo señor don Carlos de Borja, duque de Candía y marqués de Lombay, etc. soneto dedicatorio de Onofre Almudévar en la verdadera Chrónica de Martín de Viciana</i>	142
PRÓLOGO DEL AUCTOR	143
DE LA ORIGEN Y SUSCESSO DE LA ÍNCLITA FAMILIA DE BORJA	146
DEL MARQUESADO DE LOMBAY	169
DEL MARQUESADO DE NAVARRÉS	172
PRÓLOGO DEL AUCTOR EN EL TRACTADO DE LAS ARMAS Y EN TODO EL LIBRO DE CAVALLERÍA	174
TRACTADO DE LAS ARMAS E INSIGNIAS MILITARES	177
DE LA HONOR	179
DE LA ORIGEN DE LAS INSIGNIAS E ARMAS	180
QUIÉN PUEDE TRAHER ARMAS ET DE LA POSTURA DELLAS	181
CÓMO SE HAN DE TOMAR NUEVAS ARMAS	182
CÓMO Y EN QUIÉN PASSAN LAS ARMAS	182
QUIÉN PUEDE TIMBRAR ET QUÉ TAL HA DE SER EL TIMBRE	183
LOS METALES Y COLORES EN ARMAS	184
LOS COLORES PRINCIPALES SON QUATRO	184
CÓMO SE HAN DE ASSENTAR LAS ARMAS EN EL ESCUDO ET OTRAS PARTES	185
QUÉ SIGNIFICAN LAS ARMAS ET CÓMO SE HAN DE ASSENTAR EN TODOS LUGARES	186
QUÉ COSA ES BLASÓN Y BLASONAR	187

COMIENZA EL LIBRO DE TODAS LAS FAMILIAS MILITARES DE LA CIUDAD Y REINO DE VALENCIA	189
DE LA FAMILIA DE AGUILAR	189
DE LA FAMILIA DE AYALA	197
DE LA FAMILIA DE AÇAGRA	198
DE LA FAMILIA DE ALDANA	202
DE LA FAMILIA DE ARAGONÉS DE PUIGMOLTÓ	204
DE LA FAMILIA DE ANGLESOLA	204
DE LA FAMILIA DE ALEGRE	206
DE LA FAMILIA DE ARBUXECH	207
DE LA FAMILIA DE AGUILÓ	207
DE LA FAMILIA DE ARRUFAT	223
DE LA REAL CASA Y ESCLARECIDA GENEALOGÍA DE ARAGÓN	226
DEL EXCELLENTÍSSIMO DON HERNANDO DE ARAGÓN, DUQUE DE CALABRIA	226
DEL EXCELLENTÍSSIMO DON ALONSO DE ARAGÓN	227
DE LA FAMILIA DE ANDRÉS	231
DE LA FAMILIA DE ANTIST	232
DE LA FAMILIA DE AÑÓN	234
DE LA FAMILIA DE ARTÉS	234
DE LA FAMILIA DE ARMENGOL	236
DE LA FAMILIA DE ALMUNIA	236
DE LA FAMILIA DE ARTACHO	237
DE LA FAMILIA DE ALAVAÑA	238
DE LA FAMILIA DE AVELLANEDA	238
DE LA FAMILIA DE ÁVILA	239
DE OTRA FAMILIA DE ÁVILA	239
DE LA FAMILIA DE BARBERÁ	239
DE LA FAMILIA DE BAEÇA	240
DE LA FAMILIA DE BERENGUER	240
DE LA FAMILIA DE BRIHUEGA	241
DE LA FAMILIA DE BAS	241
DE LA FAMILIA DE BEAUMONT	243
DE LA FAMILIA DE BONASTRE	243
DE LA FAMILIA DE BONIVERN	244
DE LA FAMILIA DE BLAY	245
DE LA FAMILIA DE BLANES	245
DE LA FAMILIA DE BERNAD	246
DE LA FAMILIA DE BURGUÑO	247
DE LA FAMILIA DE BOU	247

DE LA FAMILIA DE BRUSCA Y DEZPUIG	248
DE LA FAMILIA DE BUIL	249
DE LA FAMILIA DE BONIG	257
DE LA FAMILIA DE BELLVÍS	258
DE LA FAMILIA DE BOSCH	260
DE OTRA FAMILIA DE BOSCH	260
DE LA FAMILIA DE BATALLER	260
DE LA FAMILIA DE BENEYTO	260
DE OTRA FAMILIA DE BENEYTO	261
DE LA FAMILIA DE ROIZ DE CASCANT	261
DE OTRA FAMILIA DE CASCANT	262
DE LA FAMILIA DE CASTELLÓ	263
DE LA FAMILIA DE CORELLA	263
DE LA FAMILIA DE CARO	266
DE LA FAMILIA DE CRUILLES	266
DE LA FAMILIA DE CÁRDENES	267
DE LA FAMILIA DE COLOMA	272
DE LA FAMILIA DE CASTILLO	277
DE LA FAMILIA DE CLARAMUNT	277
DE OTRA FAMILIA DE CLARAMUNT	277
DE LA FAMILIA DE ÇAHERA	278
DE LA FAMILIA DE CRESPI	278
DE LA FAMILIA DE CASTELLVÍ	280
DE LA FAMILIA DE CUCALÓ	283
DE LA FAMILIA DE CERVELLÓ	284

<i>SEGUNDA PARTE DE LA CRÓNICA DE LA ÍNCLITA Y CORONADA CIUDAD DE VALENCIA Y DE SU REINO COMPILADA POR MARTÍN DEVICIANA 2ª IMPRESIÓN</i>	289
--	-----

PRÓLOGO DEL AUCTOR EN EL LIBRO DE LA CAVALLERÍA EN EL QUAL SE DA INTELLIGENCIA DE TODA LA OBRA	291
DE LA FAMILIA DE ARAGÓN	294
DE LA FAMILIA DE CÁRDENES	301
DE LA FAMILIA DE COLOMA	305
DE LA FAMILIA DE AGUILAR	310
DE LA FAMILIA DE CRESPI	313
DE LA FAMILIA DE CASTELLVÍ	314
DE LA FAMILIA DE CUCALÓ	317
DE LA FAMILIA DE AÇAGRA	318

DE LA FAMILIA DE CLARAMUNT	320
DE LA FAMILIA DE BONASTRE	321
DE LA FAMILIA DE BONIVERN	322
DE LA FAMILIA DE BLANES	323
DE LA FAMILIA DE BURGUÑO	324
DE LA FAMILIA DE ALEGRE	324
DE LA FAMILIA DE MIRALLES	325
DE LA FAMILIA DE BOU	325
DE LA FAMILIA DE ORTÍS	326
DE LA FAMILIA DE BRUSCA Y DEZPUIG	327
DE LA FAMILIA DE BRIHUEGA	328
DE LA FAMILIA DE ANDRÉS	329
DE LA FAMILIA DE ANTIST	329
DE LA FAMILIA DE AZLOR	331
DE LA FAMILIA DE AGRAMUNT	331
DE LA FAMILIA DE ARZINIEGA	332
DE LA FAMILIA DE ANGLESOLA	332
DE LA FAMILIA DE ALMUNIA	334
DE LA FAMILIA DE CASTELLÓ	335
DE LA FAMILIA DE DEZPRATS	335
DE LA FAMILIA DE FENOLLET	336
DE LA FAMILIA DE FERRÁNDIZ DE MESA	338
DE LA FAMILIA DE MONSORIU	339
DE LA FAMILIA DE MARTÍNEZ DE VERA	341
DE LA FAMILIA DE MIRÓ	342
DE LA FAMILIA DE MATAREDONA	343
DE LA FAMILIA DE MARZILLA	343
DE LA FAMILIA DE TÁRREGA	344
DE LA FAMILIA DE SANS	345
DE LA FAMILIA DE SOTTO	346
DE LA FAMILIA DE BELLVÍS	348
DE LA FAMILIA DE BENEYTO	349
DE OTRA FAMILIA DE BENEYTO	349
DE LA FAMILIA DE ROIZ DE CASCANT	350
DE OTRA FAMILIA DE CASCANT	351
DE LA FAMILIA DE CORELLA	351
DE LA FAMILIA DE BAS	353
DE LA FAMILIA DE ÁVILA	354
DE LA FAMILIA DE TALLADA	355
DE LA FAMILIA DE BARBERÁ	356
DE LA FAMILIA DE BAEÇA	356

DE LA FAMILIA DE SUASOLA	357
DE LA FAMILIA DE ALAVAÑA	358
DE LA FAMILIA DE RUIZ DE ASSÍN	358
DE LA FAMILIA DE ROJAS Y DE SANDOVAL	359
DE LA FAMILIA DE IRLES	365
DE LA FAMILIA DE GÓMEZ DE VILLAMAYOR	365
DE LA FAMILIA DE TAMARIT	366
DE LA FAMILIA DE SARRIÁ	367
DE LA FAMILIA DE VELAZCO	367
DE LA FAMILIA DE TONDA	368
DE LA FAMILIA DE SERNA	369
DE LA FAMILIA DE CARO	369
DE LA FAMILIA DE CRUILLES	370
DE LA FAMILIA DE AÑÓN	370
DE LA FAMILIA DE BERENGUER	371
DE LA FAMILIA DE ARMENGOL	371
DE LA FAMILIA DE BERNAD	371
DE LA FAMILIA DE BONIG	371
DE LA FAMILIA DE BOSCH	372
DE LA FAMILIA DE BATALLER	372
DE LA FAMILIA DE BEAUMONT	372
DE LA FAMILIA DE ARAGONÉS DE PUIGMOLTÓ	373
DE LA FAMILIA DE LUCERGA	373
DE LA FAMILIA DE ROIZ	374
DE LA FAMILIA DE ROS	375
DE LA FAMILIA DE RULL	375
DE LA FAMILIA DE ROSSELL	375
DE LA FAMILIA DE GAÇÓN	376
DE LA FAMILIA DE DOMÉNECH	376
DE LA FAMILIA DE DEZPENS Y DE CUBELLS	376
DE LA FAMILIA DEL VADO	376
DE LA FAMILIA DE EXARCH	377
DE LA FAMILIA DE ESPLUGUES	378
DE LA FAMILIA DE SANCT RAMÓN	379
DE LA FAMILIA DE SEVA	380
DE LA FAMILIA DE INSE DE SANT JOAN	380
DE LA FAMILIA DE SIURANA	381
DE LA FAMILIA DE ESCRIVÁ	381
DE LA FAMILIA DE GRILLET	385
DE LA FAMILIA DE SANCTÁNGEL	386

DE LA FAMILIA DE LLANOS	387
DE LA FAMILIA DE URUMBELLA	387
DE LA FAMILIA DE UHART	388
DE LA FAMILIA DE VENRELL	388
DE LA FAMILIA DE VIUDES	388
QUADERN CONSIDERAT LA TERCERA EDICIÓ	389
DE QUIÉN Y CÓMO PUEDEN TRAHER ARMAS	391
ELECCIÓN DE NUEVAS ARMAS	391
DEL TIMBRAR Y TIMBRE	391
DE LOS METALES Y COLORES	392
LOS ASSIENTOS DE LAS ARMAS EN DIVERSOS LUGARES	393
ORDEN DE BLASONAR	394
DE LA HIDALGUÍA, NOBLEZA Y CAVALLERÍA	395
LOS XIII CASOS DE TRAICIÓN	397
DE ALEVOSÍA	398
DE TRES CASOS DE MENOS VALER	398
DIZE MARCIAL	398
COMIENÇA EL LIBRO DE TODAS LAS FAMILIAS MILITARES POR EL ORDEN DEL A.B.C. GUARDANDO LA ORDEN EN CADA LE- TRA, SEGÚN DE QUIEN PRIMERO TOMÉ LA HISTORIA	399
DE LA FAMILIA DE AGUILAR	399
DE LA FAMILIA DE AZLOR	402
DE LA FAMILIA DE AYALA	403
DE LA FAMILIA DE ALABIANO	404
DE LA FAMILIA DE ALÇAMORA	405
DE LA FAMILIA DE AGRAMUNT	406
DE LA FAMILIA DE ARZINIEGA	407
DE LA FAMILIA DE ALBIÇU	407
DE LA FAMILIA DE AÇAGRA	408
LLIBRE CONSIDERAT LA QUARTA EDICIÓ	411
DE LA FAMILIA DE ARAGÓN	413
DE LA FAMILIA DE ALEGRE	419
DE LA FAMILIA DE ALBIÓN	420
DE LA FAMILIA DE EZPRATS	420

DE LA FAMILIA DE DOMÉNECH	421
DE LA FAMILIA DEZPENS Y DE CUBELLS	421
DE LA FAMILIA DE EXARCH	421
DE LA FAMILIA DE ESPLUGUES	422
DE LA FAMILIA DE ESCRIVÁ	422
DE LA FAMILIA DE FENOLLET	425
DE LA FAMILIA DE FERRÁNDIZ DE MESSA	427
DE LA FAMILIA DE GÓMEZ DE VILLAMAYOR	428
DE LA FAMILIA DE GAÇÓN	428
DE LA FAMILIA DE GRILLET	428
DE LA FAMILIA DE IRLES	429
DE LA FAMILIA DE INSE DE SAN JUAN	430
DE LA FAMILIA DE LUZERGA	430
DE LA FAMILIA DE LLANOS	431
DE LA FAMILIA DE MONSORÍO	431
DE LA FAMILIA DE MARTÍNEZ DE VERA	433
DE LA FAMILIA DE MIRÓ	434
DE LA FAMILIA DE MATAREDONA	434
DE LA FAMILIA DE MARZILLA	434
DE LA FAMILIA DE MIRALLES	435
DE LA FAMILIA ROIZ DE CASCANT	435
DE LA FAMILIA DE ROIZ DE ASSÍN	436
DE LA FAMILIA DE ROJAS Y SANDOVAL	437
DE LA FAMILIA DE ROIZ, MAESTRE DE MENDOZA	441
DE LA FAMILIA DE ROS	442
DE LA FAMILIA DE RULL	442
DE LA FAMILIA DE ROSELL	442
DE LA FAMILIA DE SANS	442
DE LA FAMILIA DE SOTO	444
DE LA FAMILIA DE SUASOLA	445
DE LA FAMILIA DE SARRIÁ	446
DE LA FAMILIA DE SERNA	446
DE LA FAMILIA DE SANT RAMÓN	447
DE LA FAMILIA DE SEVA	447
DE LA FAMILIA DE SIURANA	447
DE LA FAMILIA DE SANTÁNGEL	448
DE LA FAMILIA DE ORTIZ	449
DE LA FAMILIA DE TÁRREGA	450
DE LA FAMILIA DE TALLADA	450
DE LA FAMILIA DE TAMARIT	451

DE LA FAMILIA DE TONDA	451
DE LA FAMILIA DE VELASCO	451
DE LA FAMILIA DEL VADO	452
DE LA FAMILIA DE URRUMBELLA	453
DE LA FAMILIA DE VENRRELL	453
DE LA FAMILIA DE VIVES	454
TABLA DE LAS FAMILIAS Y LINAJES QUE CONTIENE ESTE LIBRO Y SEGUNDA PARTE DE LA CHRÓNICA DE VALENCIA	457

Libro Segundo de la Crónica
de la ínclita y coronada
ciudad de Valencia y de su reino

*f*onts històriques valencianeS
8.